

تطبیق شاخصه‌های آثار طالبوف تبریزی و گرافیک مطبوعاتی کشور بر مبنای تفکر مشروطه‌خواهی دوره قاجار

چکیده

کارکرد اجتماعی زبان باعث بازتاب ایدئولوژی در انحاء مختلف رد، تأیید یا سکوت نسبت به گفتمان مسلط بر جامعه در آثار زبانی و ادبی می‌شود. میخائیل باختین با نظریهٔ گفت‌وگومندی خود بر نقش ایدئولوژیکی زبان در جوامع انسانی تأکید کرده است، گفت‌وگو را اساس زبان می‌داند. در تاریخ ادبیات فارسی مؤلفه‌ها و نشانه‌های این نظریه را می‌توان در دورهٔ مشروطه باز یافت که شروع مطالبه‌گری و تزلزل در پایه‌های ایدئولوژی نظام مسلط و بستر مناسبی برای شکل‌گیری فرهنگ نقد و گفت‌وگوست. در میان نویسندگان پیشرو و منتقد این دوره، آثار طالبوف تبریزی - از جمله کتاب احمد و مسالک‌المحسنین، از حیث ایجاد نخستین نشانه‌های گفت‌وگو و نقد حائز اهمیت است. پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. مبنای کتاب احمد بر گفت‌وگو نهاده شده و مسالک‌المحسنین نیز از اولین سفرنامه‌های خیالی دورهٔ مشروطه است که ساختار مبتنی بر گفت‌وگوهای روایی طولانی دارد. این آثار به دلیل عینیت و رویکرد اجتماعی و انتقادی خود، ایدئولوژی مشروطه‌خواهی، قانون‌گرایی، وطن‌دوستی و ارزش‌های مدنی را در سطوح واژگانی، نحوی و بلاغی بازتاب می‌دهند؛ اسامی و صفات مهم‌ترین عناصر نشان‌دار زبان برای بیان ایدئولوژی هستند. تفکر مشروطه‌خواه نویسنده در سطح نحوی نسبت به دو سطح دیگر نمود بارزی ندارد و در سطح بلاغی، تمثیل، کنایه و نماد مهم‌ترین شگردهای ادبی طالبوف برای بیان اوضاع اجتماعی ایران هستند که باعث قرار گرفتن این نوشته‌ها در ژانر سیاسی می‌شوند.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی نظریهٔ گفت‌وگومندی باختین و مشروطیت در آثار طالبوف و گرافیک معاصر.
۲. بررسی نخستین نشانه‌های گفت‌وگومندی به معنای نقد سیاسی مؤثر در پیشبرد گفتمان نوگرایی.

سؤالات پژوهش:

۱. نظریهٔ گفت‌وگومندی باختین و ایدئولوژی مشروطیت در آثار طالبوف و گرافیک معاصر چه بازتابی یافته است؟
۲. نخستین نشانه‌های گفت‌وگومندی به معنای نقد سیاسی مؤثر در پیشبرد گفتمان نوگرایی چیست؟

کلیدواژه‌ها: طالبوف، کتاب احمد، مسالک‌المؤمنین، ایدئولوژی، مشروطه.

مقدمه

در میان نقش‌های تعریف‌شده برای زبان، کارکرد اجتماعی اهمیت به‌سزایی دارد؛ بدین معنا که آثار زبانی ریشه در فرهنگ و ایدئولوژی دارند و بازتاب‌دهندهٔ اوضاع سیاسی و اجتماعی هستند. این بازتاب خود را به شکل‌های جانب‌داری، مخالفت یا سکوت در برابر گفتمان غالب نشان می‌دهد. زبان در سطوح مختلف حاوی ایدئولوژی است؛ به ایدئولوژی شکل می‌دهد و از آن شکل می‌پذیرد. ایدئولوژی نیز «چه» و «چگونه» گفتن را سامان‌دهی می‌کند. در نوشتار و گفتار هر گوینده‌ای نگرش شخصی و ذهنیت فردی و اجتماعی زمانهٔ وی به‌صورت آگاهانه یا ناخودآگاه ظاهر می‌شود. از همین‌روست که گفته می‌شود زبان رویکرد کاملاً اجتماعی دارد. اجتماعیات در سطوح واژگانی، نحوی و بلاغی زبان نمود می‌یابند. این نمود در لایهٔ نحوی به دلایل ساختاری زبان، نامحسوس‌تر از دو لایهٔ دیگر است. با بررسی تراکم و بسامد عناصر ایدئولوژیک یک متن می‌توان به خاستگاه اجتماعی آن پی برد. آثار ایجاد شده در دورهٔ مشروطه متونی به شدت اجتماعی با رویکرد بیرونی هستند و با وجود بازتاب هیجانات و عواطف و باورهای شخصی نویسندگان، به‌صورت صریح یا ضمنی نشانگر افکار و اندیشه‌های غالب و گفتمان آزادی‌خواهانه در دورهٔ مشروطه‌اند. در این دوره با تضعیف ساختار استبداد، گفت‌وگو و پرسش‌گری و مطالبات اجتماعی به وجههٔ ادبی تازه‌ای در گفتار سیاسی و ادبی تبدیل شده و نویسندگان پیشروی چون فتحعلی آخوندزاده، زین‌العابدین مراغه‌ای، عبدالرحیم طالبوف تبریزی، علی‌اکبر دهخدا و ... با به مضحکه گرفتن زبان و جهان‌بینی حاکم به جنگ فرهنگ تک‌گویانهٔ مسلط رفتند.

در میان این نویسندگان منتقد، طالبوف تبریزی از پیش‌آهنگان آزادی و مشروطه‌طلبی بوده که در نوشته‌هایش همواره به بیداری جامعهٔ ایران و رهایی از بند ستم و استبداد کوشیده و به تعبیر فریدون آدمیت، «طالبوف با وصفی‌سخت‌گزننده در انحطاط اخلاق مدنی ایرانیان به امید تنبه خوانندگان سخن گفته و بر اصلاح نظام سیاسی و مسئولیت‌پذیری طبقهٔ حاکم تأکید کرده است» (آدمیت، ۱۳۴۵: ۸۲). در میان آثار سیاسی و اجتماعی عبدالرحیم طالبوف تبریزی دو اثر *مسالك المحسنين* و کتاب احمد به دلیل شاکلهٔ ادبی مجال ابراز خلاقیت و فردیت نویسنده را در قبال نشان دادن امور جامعه فراهم کرده‌اند. این آثار با درهم شکستن ساختار ایدئولوژی وابسته به نظام سلطه در لایه‌های واژگانی، نحوی و بلاغی، مبانی مشروطه‌خواهی را تشدید و تحکیم کرده‌اند. ایدئولوژی مسلط بر دورهٔ مشروطه بر عناصر پایه‌ای وطن‌دوستی، قانون‌گرایی، آزادی‌خواهی و حکومت ملی مبتنی بر منافع تودهٔ مردم استوار بوده است. این گفتمان اجتماعی در این برههٔ زمانی در تمامی آثار زبانی و ادبی تألیف شده قابل مشاهده و پیگیری است؛ از جمله در آثار طالبوف تبریزی که از پیشروان جریان مشروطه‌خواهی بوده است. هدف این پژوهش بررسی ایدئولوژی مشروطه‌خواهی جلوه یافته در دو اثر از طالبوف است و برای این منظور این پرسش‌های پژوهشی را مطرح می‌کند که ایدئولوژی مسلط بر دورهٔ مشروطه چگونه و از راه کدام عناصر زبانی در متون ادبی آن دوره، به‌ویژه آثار طالبوف تجلی یافته، و نویسنده آزادی‌خواه چگونه با عناصر زبانشناختی اثر خود به مبارزه با استبداد و تک‌گویی حاکم برخاسته است.

بررسی پیشینهٔ پژوهش حاضر حاکی از این است که تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشتهٔ تحریر درنیامده است لذا پژوهش حاضر که به روش توصیفی و تحلیلی انجام شده است به بررسی این موضوع پرداخته است.

نتیجه‌گیری

دوره مشروطه در تاریخ ایران آغاز شکل‌گیری فرهنگ نقد و گفت‌وگوست. خاصیت اجتماعی و گفتمانی زبان در آثار ادبی این دوره نمود بارز می‌یابد و نخستین نشانه‌های گفت‌وگومندی - به معنای اجازه به غیر برای بیان مواضع و دیدگاه‌ها - ظاهر می‌شود. طالبوف تبریزی از نویسندگان و روشنفکران شاخص دوره مشروطه در دو اثر ادبی خود - کتاب احمد و مسالک‌المحسنین - با وارد کردن مبانی ایدئولوژی مشروطه‌خواهی در زبان، در پیشبرد گفتمان نوگرایی تأثیر به‌سزا داشته است. او در آثار خود با روشن‌بینی به تشریح و دفاع از نظام حکومتی مبتنی بر قانون، دموکراسی و حقوق شهروندی پرداخته، پرسش‌های اساسی درباره علل ضعف و عقب‌ماندگی کشور در قالب انتقادهای گسترده از نهادهای سیاست و اجتماع مطرح کرده است؛ پرسش‌ها و گفت‌وگوهایی که طلیعه شنیده شدن صداهای مغفول و سرکوب شده در جامعه و آغاز چندصدایی و گفت‌وگومندی به حساب می‌آیند. آثار طالبوف دارای ماهیتی ایدئولوژیک هستند. ایدئولوژی غالب بر این آثار، قانون‌گرایی، آزادی‌خواهی، اصلاح‌گری و لیبرالیسم است که در سطوح واژگانی، نحوی و بلاغی نمود می‌یابد. در سطح واژگانی، اسامی و صفات، پرکاربردترین عناصر زبانی نشان‌دار برای بیان ایدئولوژی هستند. اسامی نوظهور سیاسی مانند وطن، وطن‌پرستی، استقلال، دفاع از حریت، اصلاح معایب وطن، حق و حقوق و قانون، تعصب و منافع ملی، تجدد و ترقی و ... در این آثار، پرکاربرد بوده و بر تفکر مشروطه‌خواه نویسنده دلالت می‌کنند. اطلاق صفات ارزش‌گزارانه به عامه بی‌خبر و ناآگاه مردم در هر دو اثر کتاب احمد و مسالک‌المحسنین دیده می‌شود؛ طالبوف عموم مردم ایران را که هیچ اطلاع و مطالبه‌ای نسبت به حقوق خود ندارند، جماد و جاهل و مسرف و بی‌حمیت خطاب کرده و بدین‌وسیله از تفکرات و دلبستگی‌ها و شیوه زندگی‌شان اعلام برائت می‌کند.

در لایه نحوی، تفکر اصلاح‌گرانه طالبوف نامحسوس‌تر از دو لایه واژگانی و بلاغی است. به‌طور مثال کاربرد جملات مجهول در ایدئولوژی‌های مبتنی بر مبارزه و اصلاح جهت پنهان‌سازی گوینده سخن کاربرد دارد. اما در این آثار، باتوجه به ساختار داستان‌وار متون، کاربرد معنی‌داری نیافته است. در عوض از جملات معلوم با فاعل دیگرگون استفاده شده که علاوه بر پوشیده و پنهان کردن فاعل واقعی، باعث ایجاد طنز هم شده است. از میان وجوه افعال، وجه پرسشی با محتوای نفی و انکار برای تأکید بر گزاره موردنظر در آثار طالبوف پرکاربرد بوده است. به‌کار بردن وجه اخباری و زمان مضارع هم روش نحوی دیگری برای بیان قطعیت مطلب گفته شده و ادامه‌دار بودن آن است. ایدئولوژی اصلاح‌اندیشی طالبوف در سطح بلاغی با استفاده از صنایعی چون استعاره (نماد)، تمثیل و کنایه ظاهر شده است. البته باتوجه به اهمیت «چه گفتن» نسبت به «چگونه گفتن» برای طالبوف، صناعات بلاغی به‌کار رفته بسیار معمولی بوده و تشخیص بلاغی چندانی به اثر نداده است. پایه و اساس کتاب احمد بر تمثیل نهاده شده که در ایدئولوژی خردگرایی و اصلاح‌اندیشی - رفورمیسم - کاربرد دارد. طالبوف احمد را تمثیلی از کلّ ملت ایران می‌داند که در آستانه آگاهی و بیداری قرار گرفته است. آینده روشن احمد، طلیعه آینده روشن کشور است. این امیدواری در پایان مسالک‌المحسنین رنگ می‌بازد و زبان نمادین سطرهای پایانی این اثر، تأکیدی بر ادامه غفلت و ناامنی و بی‌قانونی و نابسامانی امور در ایران است. تقدس‌زدایی از نهادهای قدرت و اجتماع از شاخصه‌های ادبیات سیاسی و انتقادی است که مورد توجه ویژه طالبوف در نگارش این آثار بوده است.

منابع و مآخذ:

- آدمیت، فریدون. (۱۳۴۵). اندیشه‌های طالبوف تبریزی، تهران: انتشارات دماوند.
- آرین‌پور، یحیی. (۱۳۷۲). از صبا تا نیما (تاریخ ۱۵۰ سال ادب فارسی) دوره دو جلدی. چاپ چهارم، تهران: انتشارات زوآر.
- اکو، امبرتو. (۱۳۹۰). «استعاره از نگاه ادبیات سنتی اروپایی، فلسفه، و نشانه‌شناختی». استعاره (مبنای تفکر و ابزار زیبایی‌آفرینی) (مجموعه مقاله). به کوشش فرهاد ساسانی. ترجمه فرهاد ساسانی. چاپ دوم. تهران: انتشارات سوره مهر.
- ایگلتن، تری. (۱۳۸۶). پیش‌درآمدی بر نظریه ادبی. ترجمه عباس مخبر. چاپ چهارم، تهران: نشر مرکز.
- باختین، میخائیل. (۱۳۹۱). تخیل مکالمه‌ای (جستارهایی دربارهٔ رمان). ترجمه رویا پورآذر. چاپ سوم. تهران: نشر نی.
- باختین، میکائیل. (۱۳۷۳). سودای مکالمه، خنده، آزادی. ترجمه محمد پوینده، چاپ اول. تهران: نشر آرست.
- تودوروف، تزوتان. (۱۳۹۳). منطق گفت‌وگویی میخائیل باختین. ترجمه داریوش کریمی. چاپ سوم. تهران: نشر مرکز.
- حسینی کومله، محسن. (۱۳۹۵). «بررسی و تحلیل گرافیک مطبوعاتی ایران در دوران قاجار با تأکید بر جریان مشروطه‌خواهی». کنفرانس بین‌المللی هنر و معماری و کاربردها.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۹۳). بیان. چاپ سوم، ویراست چهارم. تهران: نشر میترا.
- طالبوف، عبدالرحیم. (۱۳۹۴). کتاب احمد (یا مسائل الحیات). به کوشش فرامرز معتمد دزفولی. تهران: نشر شیرازه.
- طالبوف، عبدالرحیم بن ابوطالب. (۱۳۹۴). مسالک‌المحسنین. چاپ دوم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- فتوحی، محمود. (۱۳۹۰). سبک‌شناسی (نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها). تهران: انتشارات سخن.
- قاضی‌مرادی، حسن. (۱۳۹۱). شوق گفت‌وگو و گستردگی فرهنگ تک‌گویی در میان ایرانیان. تهران: نشر دات.
- لاری، مریم. (۱۳۹۶). «مطالعه تطبیقی لگوتایپ‌های مصور مطبوعاتی و نشانه‌های فرهنگی در شعر دوره مشروطه». دوره ۷، ۱۴، ۸۲-۷۱.
- نیستانی، محمدرضا. (۱۳۹۴). اصول و مبانی دیالوگ (روش شناخت و آموزش). چاپ دوم، تهران: یار مانا و آموخته.
- هاشمی، نجمه. (۱۳۹۰). نقد جامعه در آثار داستان‌نویسان صدر مشروطه. تهران: نشر جامعه‌شناسان.
- یوسفی، غلامحسین. (۱۳۵۷). دیداری با اهل قلم (دربارهٔ بیست کتاب نثر فارسی). جلد دوم، مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی.